

Jan Mikołaj Wolski, *Kultura monastyczna w późnośredniowiecznej Bułgarii*, (Byzantina Lodziensia, t. XXX), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018, ss. 225

Recenzowana praca powstała na podstawie rozprawy doktorskiej przygotowanej w Katedrze Historii Bizancjum Uniwersytetu Łódzkiego i obronionej w lipcu 2017 r. Autor, historyk i filolog paleoslawista, jest adiunktem w Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana „Ceraneum” w Łodzi. Należy z całą stanowczością stwierdzić, że omawiana książka wprowadza do polskiego dyskursu naukowego materiał źródłowy dotychczas nieznany, opracowany po raz pierwszy.

Praca podzielona została na dwa główne rozdziały. Pierwszy z nich to wnikliwa analiza źródłoznawcza. Autor omówił tutaj domniemane lektury mnichów, opierając się na inwentarzach bibliotek klasztornych oraz typikonach, badając zalecane przez nie dzieła, używany w monasterach wybór psalmów, hymnów i innych lektur biblijnych. Nieco miejsca poświęcił również tekstom normatywnym, regulującym życie w klasztorach, zwłaszcza tym dyscyplinarnym, przewidującym kary za zachowania wykraczające poza zasady reguł monastycznych. W ostatniej części tego rozdziału Autor przeanalizował przydatne dla swojej pracy żywoty późnośredniowiecznych mnichów bułgarskich oraz świętych.

W drugiej, głównej części pracy Jan M. Wolski zajął się poszczególnymi przejawami kultury monastycznej Bułgarii. Dokonując trafnego podziału zagadnień, rozpoczął od opisu ideałów życia monastycznego, gdzie zajął się takimi zasadami, jak wyobcowanie, wyrzeczenie się świata i siebie, pokuta oraz modlitwa. Następnie przeanalizował najbardziej popularne style życia monastycznego w klasztorach bułgarskich, wyróżniając tu takie, jak: cenobityzm, anachoretyzm, hezychazm i semianochoretyzm. Na zakończenie tego podrozdziału zajął się różnorodnymi odchyleniami i nieprawidłowościami w życiu i regułach monastycznych w Bułgarii, takimi jak idiorytmia czy autoproskopityzm. Ostatnia część drugiego rozdziału to rozważania na temat relacji pomiędzy monasterami i przebywającymi w nich mnichami a ogółem społeczeństwa bułgarskiego. Autor zajął się przede wszystkim analizą życiorysów mnichów uznanych za świętych, próbując wyszczególnić wątki związane ich kontaktami społecznymi. Zainteresował się także ideą uznającą mnichów za opiekunów państwa

(dzięki łączności z Opatrznością). Sporo miejsca poświęcił duszpasterstwu prowadzonemu przez mnichów. Zasygnalizował jedynie kwestie związane z ogromnym wachlarzem działalności monasterów, obejmującej kwestie gospodarcze, literackie i edukacyjne. Tekst wzbogacony został przez opracowanie obszernych fragmentów (s. 153-190) staro-cerkiewno-słowiańskiego tekstu *Nomokanonu CIAI 1160*, dotyczących m.in. spowiedzi, świętej komunii, postów, reguł prawego życia kapłanów i mnichów¹. Prezentowany tekst zawiera zalecenia Bazylego Wielkiego, Jana Postnika, św. Ignacego, Jana Moschosa, a także wybrane kanony soborów w Antiochii, Chalcedonie, soboru in Trullo, synodu konstantynopolitańskiego z 861 r., synodu w Neocezarei. Książka została także wyposażona w wykaz skrótów, indeksy osób, nazw geograficznych, miejscowych i etnicznych.

Jan M. Wolski dokonał wnikliwej selekcji przekazów źródłowych, przede wszystkim tekstów parenetycznych – pouczeń ascetycznych, a także hagiograficznych, modlitw oraz hymnów. W omawianej pracy znajdziemy analizę zachowanych inwentarzy bułgarskich bibliotek klasztornych, dzięki czemu Autor wykazał znaczny udział ksiąg liturgicznych oraz innych proveniencji biblijnej (np. lekcjonarzy), potwierdzając tym samym znaczenie Pisma Świętego oraz służby liturgicznej w życiu średniowiecznych klasztorów bułgarskich. Wobec braku pewnych pozycji w inwentarzach Jan M. Wolski zaproponował hipotezę, zgodnie z którą bułgarscy mnisi mogli nie wykazywać części posiadanych ksiąg w oficjalnych spisach, co jednakowoż klóciłoby się z zasadami życia cenobitycznego, wymagającymi przecież od mnichów całkowitego wyrzeczenia się własności prywatnej. Nie mając jednak bezpośrednich dowodów źródłowych, Autor zastrzega, iż jest to jedyna sugestia. Interesujący jest również postulat wyszczególnienia najważniejszych tekstów parenetycznych używanych przez bułgarskich mnichów na podstawie, jak to określił Autor, danych bibliometrycznych, czyli liczby jednostkowych cytowań danego dzieła w zachowanej literaturze, przede wszystkim hagiograficznej. Pomimo że ilość zachowanego materiału źródłowego nie jest wystarczająca, by wysnuwać z nich wiążące wnioski, próba ta warta jest odnotowania (s. 33-34).

Przechodząc od omówienia drugiej części pracy dotyczącej wyróżnionych przez Jana M. Wolskiego ideałów życia mniszego, należy zauważyć, że analizując główne fundamenty aretologii, czyli nauki o cnotach, Autor korzystał przede wszystkim z dzieł Jana Klimaka.

¹ Autor zajmował się tym tematem już wcześniej, prezentując wyniki swoich badań również w Bułgarii: (*Pseudo-*)*Basilian Rules for Monks in Late Medieval Bulgaria. A Few Remarks on a Bulgarian Nomocanon from the End of the 14th Century*, „Palaeobulgarica” 2012, t. 36/2, s. 39–44.

Wśród najważniejszych cnót znalazły się wiara, cierpliwość, męstwo, pokora, roztropność, mądrość. O ile wiara, nadzieja, miłość i litość znalazły się w grupie cnót przekazanych człowiekowi bezpośrednio przez Boga, tzw. cnót naturalnych, o tyle wg Jana Klimaka i innych ojców regulujących życie wspólnot monastycznych takich cnót, jak czystość, pokora, modlitwa, czuwanie, post czy brak gniewu, należy uczyć się przez całe życie. Do nauki tej powołani są zresztą nie tylko mnisi, ale wszyscy wierni. Wśród „królowych cnót” Jan Klimak wymieniał modlitwę, pokorę i miłość. Analizując wskazania dotyczące pracy nad cnotami, Autor omawianej książki wykazał m.in. niezbyt istotną rolę pracy i lektury, które to zadania niezwykle rzadko pojawiają się w tekstach parenetycznych i hagiograficznych w formie zaleceń dla adeptów życia monastycznego. Dlatego też, niejako podążając za znajdującymi się w źródłach wskazówkami, Jan M. Wolski znacznie mniej miejsca poświęcił tego typu zagadnieniom.

Przechodząc do zasad rządzących klasztorami bułgarskimi, Autor zatrzymał się nad dokładną analizą *kseveniteia*, czyli wyobcowania, wyrzeczenia się samego siebie, szczegółowo analizując wszelkie przewidziane w tekstach normatywnych kary i zastrzeżenia dotyczące takich grzechów mnichów, jak złamanie zakazu kontaktu ze światem zewnętrznym, rozmów i kontaktów towarzyskich pomiędzy członkami zgromadzenia bez zgody zwierzchników oraz innych niepożądanych zachowań, również seksualnych. Z przedstawionych badań wyłania się obraz bardzo rygorystycznego życia monastycznego, gdzie najprostsze czynności (obmywanie ciała, sen, zachowania przy stole) zależały od woli zwierzchnika – igumena. Szczegółowa analiza logiczna zakazów pozwoliła Autorowi na sformułowanie wielu ciekawych wniosków na temat znaczenia wspomnianych wyżej zakazów. Jeżeli dla przykładu, według Jana M. Wolskiego, wielokrotnie powtarzano zakaz lichwy, to praktyka taka brała się najpewniej z faktu nieprzestrzegania przez mnichów podstawowego dla nich zakazu ubóstwa. Badacz zauważył też, że w literaturze hagiograficznej występują przypadki pochwalające wręcz nieprzestrzeganie jednego z fundamentów życia monastycznego, czyli bezwzględnego posłuszeństwa wobec przełożonych. Szczególnie bogatego materiału dostarczył tutaj żywot świętego Romiła Widyńskiego.

Efektom pracy nad opisem życia cenobitycznego jest uporządkowanie i synteza wcześniej przedstawionego materiału źródłowego. Szczególnie warte polecenia są tutaj fragmenty dotyczące zadań stojących przed zwierzchnikiem wspólnoty, igumenem (s. 84-86). Autor wykazał również, że *anachoreza*, wydająca się być ideałem życia mniszego, nie była szczególnie polecaną formą w dostępnych pismach pa-

renetycznych. Wydaje się też, że bardzo rzadko stosowano ją w późnośredniowiecznej Bułgarii. Warto natomiast zauważyć, że po raz pierwszy w nauce polskiej dokonano tak dokładnej analizy działalności bardzo często funkcjonujących w warunkach bułgarskich wspólnot semianachoretycznych. Wartościowe uwagi przedstawia podrozdział dotyczący idiorytmi, czyli spotykanych w przekazach źródłowych przypadków odstępstwa od reguł, polegających przede wszystkim na prowadzeniu przez mnichów życia według własnego porządku, bez kontroli hierarchicznej. Autor wprowadził tu wiele cennych wątków dotyczących rozprzestrzeniających się na terenie Bułgarii herezji, m.in. bogomilizmu i mesalianizmu, którymi to zajmował się już w swojej pracy naukowej (s. 96-101)².

Znaczna część książki poświęcona została żywotom świętych mnichów pochodzących z Bułgarii: Joachima Tyrnowskiego, Grzegorza Synaity, Teodozjusza Tyrnowskiego, Romiła Widyńskiego, Efrema Pecki, Eutymiusza Tyrnowskiego (s. 104-132). Niestety elementy stanowiące ewentualną odpowiedź na główne zagadnienie badawcze tej części pracy, czyli poszukiwanie związków mnichów ze społeczeństwem bułgarskim, są jedynie niewielką częścią prozopograficznego w swej istocie rozdziału, odwołującego się w niektórych momentach wyłącznie do tekstów hagiograficznych. Nie wydaje się być dobrze uzasadnioną argumentacja Autora za włączeniem do pracy analizy żywotów osób, które pochodziły z Bułgarii, jednakże całe swoje monastyczne życie spędziły poza krajem, takich jak Romił Widyński i Efrema Pecki. Ich relacje z ludnością miejscową dotyczyły bowiem Grecji, czy Serbii, a nie Bułgarii będącej przecież głównym tematem pracy. Anachronizmem wydaje się przywołanie w pracy osądów Edwarda Gibbona oraz Adolfa Harnacka na temat życia monastycznego w ogóle, jego zalet i szkodliwości dla rozwoju państw starożytnych i średniowiecznych. Podnoszę tę uwagę nie tylko z powodu oczywistego faktu, że prace wspomnianych autorów dotyczyły całkowicie innych epok i obszarów kulturowych, ale również ze względu na wybiórcze potraktowanie w ten sposób o wiele szerszej dyskusji naukowej dotyczącej monastycyzmu jako zjawiska (s. 101-103). Jeżeli Autor

² *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, opracowanie, przekład i komentarz G. Minczew, M. Skowronek, J. M. Wolski, Łódź 2015, s. 133-146, 159-224; J. M. Wolski, *Autoproscopae, Bogomils and Messalians in the 14th Century Bulgaria*, „Studia Ceranea” 4, 2014, s. 233-241; idem, *Bogomilite v svetlinata na Žiteto na sv. Ilarion Măglesnki ot Patriarch Evtimij Tărnovski*, „Palaeobulgarica” 2013, t. 37/4, s. 74-81; idem, *Żywot św. Hilariona z Mogleny” Eutymiusza Tyrnowskiego jako źródło do dziejów bogomilizmu. Wiarygodność tekstu*, „Słupskie Studia Historyczne” 2011, t. 17, s. 43-57.

pokusił się o tego typu ideowo-filozoficzny wstęp do rozważań na temat roli wspólnot monastycznych w społeczeństwie bułgarskim okresu późnego średniowiecza, powinien być, według mnie, przedstawić różnorodność stanowisk. Pewna nieścisłość wkradła się także w opis prawideł, jakimi rządzić miało się typowe życie świętego. Najpierw Autor wymienił dające się wydzielić etapy takich biografii, by na zakończenie stwierdzić, że żaden z przedstawionych żywotów hagiograficznych nie spełnia tego ideału. Skąd więc wniossek o takim, a nie innym porządku typowego życiorysu świętego mnicha?

Jednym z najbardziej wartościowych podrozdziałów pracy jest ten dotyczący kwestii związków pomiędzy klasztorami i mnichami a władzą i państwem oraz łączenia funkcji religijnych z ideową ochroną państwa przed wrogami zewnętrznymi (w późnośredniowiecznej Bułgarii najczęściej tożsamymi z innowiercami) przy jednoczesnym przekonaniu o zapewnianiu państwu przychylności sił wyższych i pomysłności w przyszłości (s. 132-139). O ile podrozdział dotyczący działalności duszpasterskiej mnichów uznać należy za całościowo analizujący zjawisko, o tyle ten dotyczący klasztorów jako centrów gospodarczych, literackich i edukacyjnych wydaje się być jedynie zarysem, wstępem. Być może do kolejnej pracy Autora poświęconej monastycyzmowi? Kontynuacja badań wydaje się być dobrym kierunkiem, gdyż omawiana praca jest z pewnością krokiem naprzód w badaniach nad historią Bułgarii i monastycyzmu w ogóle, szczególnie na gruncie nauki polskiej.

Błażej Cecota
(Piotrków Trybunalski)